

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԱՍԱՆԵԱՆՑ

ՊՐՕՖ. ԿՐԻՄՍԿՈՒ

Այդպիսի դէպքերում նախարարները համարեա միշտ Մամիկոնեաններից էին ընտրուած իրանց համար պարագլուխ: Դորանից ակներեւ է, որ Մամիկոնեանց տօհմի մտաւոր և հոգեկան առաքինութիւնների դերադանցութիւնը ամենքը ճանաչուած էին ու խոստովանուած: Արդ՝ եթէ այս կարծիքը ճիշտ է, ուրեմն ի՞նչու այնուհետեւ նոքա ազգովին ընդ միշտ Մամիկոնեանների միջից չէին ընտրուած Հայաստանի ղեկավար-իշխան, պատասխանատու ղեկատուօր Պարսից դրան և բիւղանդական կայսեր առաջ: Քանի որ դրացի պետութիւնները չէին արգելուած Հայերին հողէօր զուլս ընտրել յանձին ազգիս հայրապետի, ո՞վ կարող էր խօչնդոսան լինել այսպիսի ընտրութեան: Խոչընդոտը հէնց իրանց իշխանների մէջն էր, որոնք չգիտէին հաշտեցնելու իրանց եսամօլ շահերը պետութեան կարիքների հետ. իսկ ժողովուրդը, իբրեւ նոյն իշխանների ճորտ, ձայնչունէր և անբան անասունի նման հլու հպատակէր իւր մեծաւորներին: Երբ հայրենիքը վտանգի մէջ էր՝ Մամիկոնեանները Յինցլինատի դերն էին կատարուած, անցաւ վտանգը, իշխանները դարձեալ իրանց հին երգն էին երգուած: Իրերի այս դրութիւնը շատ լաւ հասկացան Արաբացիք և մի դեղեցիկ օր Կաշմ ոստիկանը նախուշուանի եկեղեցում խարէութեամբ հաւաքեց Հայոց հարիւրաւոր մեծամեծներին և 74 թ. այրեց ամենքին. և Հայաստանը զրկուեց իւր խռովարար աւագանուց: (Չամչեան խրախօսան էջ 194) Եւ այսպէս, թէև նուանեց, բայց նոցա հոգեկան որակը նոյնը մնաց և պետական զաղափարի համար չհասունացան նոքա և

անընդունակ դտնուեցան ըմբռնելու զբացի պետութիւնների մէջ տիրապետող կանոնների, կարգերի և իրաւունքների իմաստը: Գանձի քանիսը հայ իշխաններից Պարսից և Բիւզանդացւոց արքունիքի սարգ ու կազմին սիրահար ծառայում էին հաւատարմութեամբ օտարի, բարձր պատիւ և հռչակաւոր անուն ստանում այնտեղ. եղել են և այնպիսիները, որոնք բիւզանդական գահին անգամ բարձրացել են իրանց պետական և ղիւմուքական հանճարի շնորհիւ, բայց ի՞նչ օգուտ նոցանից մայր հայրենիքի համար: Սահակ Պարթևի և ս. Մեսրոպի աշակերտներն էլ սիրահար էին Ասորոց և Յունաց ղիտութեան, յաճախում էին նոցա դպրոցները. սակայն նոքա այնտեղ ընդմիշտ չէին մնում, վերադառնում էին հայրենիք ղիտութեան մեծ պաշարով, իրանց ղիտութիւնը նուիրում էին հայրենիքին ու չէին ծառայեցնում իրանց անձնական շահերին, հարստութիւն չէին դիզում, ինչպէս անում են ներկայումս պ. պ. մեր փաստաբանները, բժիշկները, ինժեներները և այլն:

Գանջ ալօժմ Պարսից պատմութեան: Կաւատ I-ին յաջորդեց նորա որդին Խոսրով I Անուշ ըլուան (1531-579), որ նշանակում է «օրհնեալ (անմահ)»: Սոյն Թադաւորութեան պ. Կրիմսկին նուիրում է 18 էջեր, ուր մանրամասնօրէն աւանդում է նորա ներքին և արտաքին գործունէութիւնը: «Մինչև ներկայ ժամանակը այս անունը, ասում է ռուս գիտնականը, գործ է ածւում արեւելքում իբրեւ նշանակ (СИМВОЛЪ) իդէալական Թադաւորի: Շատ մեծ եռանդուն Թադաւորների նման (օր. Մեծին Պետրոսի) Խոսրով I, ի պահանջել հարկին հանդիսանում էր խիստ, մինչև անգամ անագորոյն (Մաղդակականների կոտորածների միջոցին). ինքնակալի բռնաւորութիւնից էլ նա զուրկ չէր և արդեան եւրոպացու տեսակէտից Խոսրով I-ը, յայտնի բան է, իդէալական կառավարիչ չէ կարող համարուել. սակայն այսպիսի անարկու ու զօրեղ անձնաւորութիւնները, որոնք ինքնակալաբար արդարութիւն են կատարում, արեւելեան բնակիչներին ուղղակի հմայում են ու հիացնում: Գահ բարձրանալով Խոսրով I. դանձարանք և պետութիւնը առհասարակ քայքայուած ղրութեան մէջ գտաւ, մասամբ արտաքին

պատերազմների, բայց աւելի ներքին մաղդակական անկարգութիւնների շնորհիւ: Տէրութեան դրամական գործերը կանոնաւորելու նպատակով, Սոսրով I, շարունակելով տակաւին Կաւատի օրերում սկսած աշխարհագիրը, հողային հարկերի այնպիսի սիստեմ սահմանեց, որ համապատասխանում էր հարկատուների ճշմարիտ ոյժերին, ծանր բեռ չէր նոցա համար և միևնոյն ժամանակ յաջողութեամբ լրացնում էր պետական զանաւորանք. պաշտօնէից ղեղժմունքները և կամայականութիւնը կարճելու համար մշակուեց մի շարք ուրոյն (վերաստուգիչ) դրութիւններ: Հպատակների տնտեսական դրութիւնը բարւոքելու, վաճառականութիւնը և արդիւնաբերութիւնը ծաղկեցնելու դիտաւորութեամբ Սոսրով I հոգ տարաւ կառուցանելու կամ նորոգելու բազմաթիւ շրանցքներ, ամբարտակներ, կամուրջներ և այլն, որոշ տնտեսական օգուտ էր շահում բնակչութիւնը նաև հոյակապ շէնքերի կառուցումից, օրինակ Տիգրանի ապարանքի շինութիւնից, որ յետոյ մահմետականները հաճարում էին ամենամեծ շէնք աշխարհում: Դէմոկրատիական, ազատամիտ մաղդակեան շարժումը ուժգին կերպով խախտեց անձնական սեպհականութեան և ընտանիքի դադափարը, այնպէս որ դեռ Կաւատ I միջոցներ ձեռք առաւ ամենայն ինչ հին կարգի բերելու համար. Սոսրով I շարունակեց գործել նոյն պահպանողական ուղղութեամբ:

Պահպանողական ներքին քաղաքականութիւնը, հարկաւ, չէր կարող չնպաստել աւազանու դիրքի ամրանալուն պետութեան մէջ. սակայն Սոսրով I-ն այնպիսի հաստատուն բնաւորութեան տէր էր, որ առանց անարգելու մեծամեծներին՝ գիտէր հնազանդութեան մէջ պահելու նոցա. նոյնպէս վարւում էր նա և հոգևորականութեան հետ. արդէն մաղդակականների ջնջումը ցոյց է տալիս, թէ որչափ Սոսրով I զօրացրեց զրադաշտականութեան ոյժը. առհասարակ նա աշխատում էր մոգերին իրան նեցուկ շինել, բայց թոյլ չէր տալիս նոցա իրան ղեկավարել և մեծնորոգամտութեամբ, անգամ սիրելութեամբ էր վերաբերւում քրիստոնեայ—նեստորականներին և մօնոֆիզիտներին անխտիր: Հովանաւորութիւն անելով քրիստոնեաներին՝ Սոսրով հաւատարիմ

Տեսց միահեծան իշխանութեան. զայրացած նեստորական կաթողիկոս մատենագիր Մար-Աբա I-նի *) կամ Մեծի (536—552) վրայ սորա լանդզնութեան առթիւ, Խոսրով տաւազրեց նորան և հրամայեց քանդել նեստորական տաճարը Սելեւկիայում, բայց նոյն և Խոսրովը նպաստեց քրիստոնեաներին կառուցանելու նոր տաճարներ ու վանքեր: Նա արգելում էր, 'ի հարկէ, և կրօնական քարոզութիւնը քրիստոնէութեան զրադաշտականների մէջ և խիստ պատժեց ասորի մօնօֆիզիտ եպիսկոպոս Սիսուղէմէին, որ մկրտել էր Խոսրովի որդոց մէկին (575). սակայն երբ նորա թագաւորութեան կիսում քրիստոնեաները իւրեանց համակրութիւնը լայտնեցին նորա ապստամբ որդուն՝ Անուշեղադին՝ Խոսրով չփոխեց իւր բարեհաճութիւնը դէպի այս կուլտուրական տարրը իւր տէրութեան»):

Յիշեալ քրիստոնեաները, որոնց մասին խօսում է պ. Գրիմսկի, լատիապէս նեստորական ասորիներն էին, որոնց զրականութիւնը լայն ծաւալ ստացաւ Պարսկաստանում Խոսրով I-նի հովանաւորութեան ներքոյ և հետևող էր Յունաց եկեղեցական փիլիսոփայական գրականութեան: Պ. Գրիմսկի բաւականին մանրամասնօրէն խօսում է Խոսրովին ժամանակակից ասորի հեղինակների մասին, որ աւելորդ եմ համարում երկրորդել այստեղ, քանի որ ձեռքիս տակ ունիմ ուրոյն զրուածք հետևեալ խորագրով «Очерки истории Сирийской литературы Райта **»), որին, եթէ ժամանակս ներէ, կնուիրենք առանձին մենագրութիւն. իսկ այժմ դառնանք Խոսրովի արտաքին քաղաքականութեան, որ պատերազմներով լի էր:

Գահ բարձրանալուց զկնի (532 թ.), Խոսրով վերջ դրեց Յուստինիանոսի հետ մղած պատերազմին, որ մղում էր Կաւասոր և հաստատեց «յաւիտենական խաղաղութիւն»: Վերջինս, կարծես, գոյութիւն չունէր Պարսկաստանից և Բիւզանդիոնից աւա-

*) Այլապէս յունական ձևով նա կոչւում է Մար-Աբաս, ինչպէս գործ է ածւում Հայոց մօտ. (Մ. Խորենացու պատմութեան մէջ):

**) Ասորոց զրականութիւնը իւր ազդեցութիւնը ունեցաւ Հայոց դպրութեան վրայ և դորանով հետաքրքիր է մեզ համար:

տական կախումն ունեցող երկու արաբական սահմանակից հի-
րայի և հասանի թագաւորութիւնների համար, որոնք շարու-
նակում էին իրար հետ կռիւները: Ութը տարիներից յետոյ
(540 թ.) Խոսրով ինքը խանգարեց «լաւիտենական խաղաղու-
թիւնը», երկիւղ կրելով Յուստինիանոսի յաղթութիւններից Ափ-
րիկայում (վանդալներ) և Իտալիայում (Օստգոթներ) և զըր-
դուած հայերից *) և Օստգոթների թագաւոր Վիտիգեսի կող-
մից, որին շարդել էր Ռավեննայի մօտ Բելիզարիոսը: Հետեւելով
Շապուհի Առաջնի օրինակին, Խոսրով մտաւ Ասորիք և այս
անգամ աւելի յաջողութեամբ, քան թէ նորա հայր Կաւաւոր
արաւ 531 թ. Ինչպէս երբեմն Շապուհ I III դարում, այնպէս
էլ այժմ (540 թ. յունիսին) Խոսրով առաւ Անտիոքը, ընդ-
դիմադրութեան համար պրեց, կողոպտեց քաղաքը, գեղարուես-
տի իրեղէնները և թնակիչներին տեղափոխեց Պարսկաստան: Վեր-
ջին դէպքում Խոսրով Ղեկավարւում էր այն դիտաւորութեամբ,
որ կարողանայ Պարսկաստան փոխադրել նոցա արհեստները և
գիտութիւնը. ուստի իւր մայրաքաղաք Տիգրանի մօտ նա շի-
նեց անտիոքացի գաղթականների համար մի առանձին աւան—
«Խոսրովի Անտիոք» **) կամ հռոմայեցւոց քաղաք «հռոմիէ»,
հոգ տարաւ, որ այդ աւանը իւր շէնքերով, տներով ու կար-
գերով լիւեցնէր հին Անտիոքը, գաղթականներին տուեց առան-
ձին քրիստոնեայ քաղաքապետութ. և արդարեւ, գաղթականները
պահպանեցին այստեղ, մինչև Սասանական հարստութեան ան-
կումն, իւրեանց բոլոր բարքերը, սովորութիւնները, զոր: հին
Անտիոքում սիրած ձիարշաւանքները: Պատերազմի երկրորդ տա-
րին Խոսրով յաջողութեամբ գործում էր Լաղիստանում (Կովկաս)
և Միջագետքում. 546 թուին բիւզանդացիք մեծ փրկանք տա-
լով ազատուեցան պատերազմից. 553 թ. խաղաղութիւնը շա-
րունակուեց դարձեալ հինգ տարի. սակայն պատերազմական դուր-

*) Գուցէ Յունաց բաժնի Հայերից:

**) Շահարաս Մեծն էլ XVII-դարում Հայերին բռնի բռնով
Պարսկաստան, կամեցաւ Ասպահանում նոր էջմիածին շինել և նորա
համար բերել տուեց այնտեղ Ս. Լուսաւորչի Աջը և Ս. էջմիածնի
քարերը: (Տես. պատ. Առաքել Դաւրիթեցու). Մ. Շ.

ժողովութիւնների շրջանից հանուած էր սահմանական գիծը Սևաւ ժովի եղերքում — Լազիսստանը (553 թ. Պարսիկները մինչև անդամ պարտութիւն կրեցին Փօտի քաղաքի մօտ Ռիօն գետին կից)։ պատերազմը չդադարեց արևմտեան անապատի ծայրում չիրայի և Հասսանի Արարացւոց մէջ և մի հակաստամարտում ընկաւ ամենի և գաղանաբարոյ Միւնղրու III-դը, որ մարդկային զոհեր էր մատուցանում Օղղա դիցուհուն, ինչպէս իւր տեղում լիշեցինք։ (Արարացւոց ներքին կռիւները մի կողմ թողնելով, մենք դառնանք Պարսից և բիւղանդացւոց յարաբերութիւններին)։

Լիակատար խաղաղութիւնը Պարսկաստանի և Բիւղանդիոնի մէջ հաստատուած 562 թ. կնքուեց 50 տարով։ Հաշտութեան պայմանների մէջ մտցրած էր մի կէտ, որի զօրութեամբ Բիւղանդացիք երաշխաւորում էին մի որոշ զուժարի վճարումը՝ Կովկասեան բերդերի պահպանութեան համար։ Խոսքով շինեց Դերբենդի երևելի պարիսպները մինչև Կաղբից ծովը. բայց և ծովերի ափերը ֆնացին Յունաց ձեռքում։

Իրանի արևելեան սահմաններում, Միջին Ասիայում, հաշտութեան միջոցին 546—562 տեղի ունեցաւ մեծ փոփոխութիւն։ Հիւսիսային տափարակներից Միջին Ասիա միջամուխ եղան թիւրքեր (Тюрки, որոնց անունը միայն այժմ է լայտնի դառնում արևմտեան աշխարհում)։ դաշն կապելով խոսրովի հետ, նոքա կործանեցին Հեփթաղների թագաւորութիւնը. թիւրքերի խաբանը (թագաւոր) Միլզիբուլ ըստ Յունաց, իսկ պարսիկ-արաբացւոց Սինշիբու, առաւ իրան Հեփթաղների թագաւորութեան այն մասն, որ գտնւում է Օքսուսի կամ Ամու-Դարեայի աջ ափերում (այսինքն է այն, որ այժմ մենք կոչում ենք Թուրքեստան), իսկ խոսրով զրաւեց Հեփթաղների երկիրը Օքսուսի ծախ սփում (560 թ.) այսպէս Բակտրիա, որ այնքան չարիք պատճառեց Իրանին և կորստեան մատնեց Պերդին, այժմ սասանական թագաւորութեան նահանգ դարձաւ։ Օքսուս այնուհետև անշրպետեց Իրանը Տուրանից։ Շուտով սկսան դարեւոր պատերազմներ Խոսրովի իսկ օրերում Իրանի և Տուրանի մէջ և յետոյ հարաւային Արաբիայում։ Այնտեղ, Եմենում, հարաւ-արաբական խիմեարի թագաւորութիւնը II դ.

դարում Գրիստոսի բռնելով հին Սաբեական թագաւորութեան տեղը, VI դարում ենթարկուեց եթովբիայի քաղաքական խիստ ազդեցութեան: Զորորդ դարու կիսում եթովբիա եկան Բիւղանդիոնից քրիստոնեայ քարոզիչներ և շուտով եթովբացիք ազգովին մկրտուելով՝ ուրիշ կողմեր էլ տարածեցին քրիստոնէութիւնը օր. Նաշրան, և Ադէն: Իւր քաղաքական համակրանքներով քրիստոնեայ եթովբիան բնականաբար մտաւ Արևելեան հռովմայեցւոց շահերի շրջանը: Հայրենասէր եմենցի արաբացիները չէին կարող ծգտել դէպի քրիստոնէութիւնը, ինչպէս նոցա հայրենակից Նաշրանցիք և ալեքցիք և հաւատարիմ էին իրանց հեթանոսական կրօնին և կամ ընդունում էին հրէական քարոզութիւն, որ մտնում էր Արաբիա հիւսիսից, կորցնելով այնանդ ազգայնութեան դրոշմը և փոխուելով միաստուածութեան: Հինգերորդ դարում ազատուած հարաւային Արաբիայի և եթովբիայի մէջ խաղաղութիւն էր տիրում, բայց երբ VI դարու սկզբում պատերազմ ծագեց Պարսկաստանի և Արևելեան հռովմայեցւոց կայսրութեան մէջ, եթովբացիք պահանջ զգացին յարձակուել հարաւային Արաբիայի վերայ: Այդ դիտաւորութեան՝ իւրեանց խնդիրքով նեղութին, նպաստեցին բիւզանդական կայսերք Յուստինոս I (513—527) և Յուստինիանոս I (527—565), որոնք օգտակար էին համարում իրանց համար, որ եմենում լինի Բիւղանդիոնին հաւատարիմ մի թագաւորութիւն, որ հաբաւից կարողանար դիմադրել Բիւզանդացւոց համար ատելի արաբական չիրայի պետութեան: Միջամտութեան առիթը շուտով ներկայացաւ եթովբացւոց 520 թ., երբ հրէական կուսակցութիւնը եմենում զահրարծրացրեց Զու-նովասին: Նոր տօրբա, այսպէս էին կոչւում խիմեառի թագաւորները, քրիստոնեաների անհաշտ թշնամին լինելով, 20,000 քրիստոնեայ կոտորեց և որովհետև գիտէր, որ եթովբացիք անպատիժ չեն թողնի նորա վարմունքը, բանակցութիւններ սկսեց Բիւզանդիոնի հակառակորդ Պարսկաստանի հետ, Հիրայի թագաւոր Միւնդր III դի միջնորդութեամբ: 525 թ. եթովբացիք Յունաց նաւերով ցամաք իջան եմենում, ուր քրիստոնեաները միացան նոցա հետ, բռնեցին Զու-նովասին և սպանեցին. եմենում

հաստատուեց եթովբական փոխարքայ: Այն ժամանակ Պարսկաստանում թագաւորում էր Կաւատ I: Մինչև նորա թագաւորութեան վերջը Արարիւն քնաց եթովբէայի տիրապետութեան տակ, նաև Խոսրովի օրերում մօտաւորապէս յիսուն տարի: Եթովբացւոց արշաւանքը դէպի Մեկկա անհետեանք անցաւ 570 թ. Խիմեառի հարստութեան վերջին իշխան՝ դիւցազն Սէլֆ, իդուր մաքառելով եթովբացւոց դէմ, զնաց, վերջապէս, Պարսկաստան օգնութիւն խնդրելու. Խոսրովը զօրք ուղարկեց Արարիւ Բահուդի զօրավարութեամբ և հաստատեց գահի վրայ Սէլֆին: Բայց երբ Սէլֆին սպանեցին, նորա խտուութեան համար, այն ժամանակ Բեհուդ վերջնականապէս եմենը միացրեց Իրանին և ինքն շահի փոխարքայ դարձաւ: Նորա սերունդը քնաց էմենում մինչև Մոհամեդի ժամանակը:

Եթովբական քրիստոնեայ թագաւորութեան կործանումը եմենում զայրացրեց Բիւզանդացւոց, որոնց վրայ թագաւորում է անհանձար Յուստինոս II-ը (565-578). կայսրն էլ իւր կողմից բարկացրեց պարսիկներին, յարարեցութեան մէջ մտնելով թիւրքերի խաքանի հետ, և ընդհատելով պայմանաւորեալ գումարի փնարումը: Խաքանը թշնամացաւ իրանին. իսկ երբ Պարսկաստանի դէմ ապստամբութիւն ծագեց հայաստանում կրակապաշտութեան մեհեանի շինութեան պատճառով*) և երբ յոյնպիսի խռովութիւններ սկսան Վրաստանում, Յուստինոս II իւր հովանաւորութեան ներքոյ առաւ երկու երկիրներն էլ և հաւ նորից պատերազմ բորբոքուեց իրանի և Բիւզանդական կայսրութեան մէջ (571 թ.): Արիւնահեղ պատերազմը տևեց ջսան տարի Խոսրովի մտինց լետոյ և պատերազմի ասպարէզը փոխում էր մերթ Միշադեառ, ուր պարսիկները առին Իարան, մերթ Ասորիք և Կապադոկիայի խորքերը: Վաստակած հակառակորդները արդէն պատրաստում էին հաշտութիւն խօսելու, երբ Խոսրովը մեռաւ 579 թ. և նորան յաջորդեց Որմիզդ IV: Չորս ամիս դորանից առաջ Բիւզանդական գահը բարձրացաւ Տիբերիոս I (578-582):

*) Վերը արդէն յիշեցինք, որ ապստամբութեան գլուխ անցաւ Վարդան II Մամիկոնեանը: Մ. Շ.

ՈՐԹԻՋԴ IV ԵՒ ԱՊՍԾԱԾԲՈՒԹԻՒՆ ՎԱՀՐԱԾ ԶՈՒԲԻՆԻ

Որմիզդ IV (579-590), Խոսրովի յաջորդը այնքան դոռող էր, որ աւելորդ համարեց իւր գահակալութեան մասին հաղորդել բուզանդական դրան, այն ինչ այդպիսի ղեկուցում սասանեանք և բիւզանդացիք միմեանց միշտ անուամ էին, անգամ պատերազմական դործողութիւնների միջոցին։ Նոյնպիսի դոռողութեամբ նա վարւում էր պարսկական աշխարհական աւագանու և հոգևորականութեան հետ, որոնց վրայ լեւելում էր նորահայրը։ Զօրքի մէջ նա հոգ էր տանում հասարակ զինուորների մասին, բայց վատ էր խնամում ծիաւոր ասպետներին, երբ վէճեր էին ծագում հասարակ ժողովրդի և ազնուականների մէջ, նա դատաստանում առաջնի կողմն էր բռնում և առհասարակ Որմիզդ միշտ հասարակութեան ստորին դասակարգին էր հովանաւորում։ Դալով մոզերին, երբ դռա խնդրեցին Որմիզդից սահմանափակել, վերջապէս, քրիստոնեաների իրաւունքները, նա պատասխանեց, թէ պետութիւնը հաստատուն չիլինի, եթէ քրիստոնեայ հպատակները և ոչ տիրապետող կրօնների ներկայացուցիչները չարացած կլինին. արքայական դահր կանգնումէ ոչ միայն երկու առչէի, այլ և երկու յետէի յենարանների վրայ, փոխանակ յարծակուելու քրիստոնեաների և օտարահաւատների վրայ, աշխատեցէք դերադանցել նոցա ձեր առաքինութիւններով, թո՛ղ այդ ճանապարհով հասկանան նոքա ձեր կրօնի վեհութիւնը»։ Ինչպէս տեսնում ենք, գրում է պ. Կրիմսկի, Որմիզդ IV-ը լիշեցնում էր Յազկերտ I-ին (399-420) և նա նոյն վիճակին ենթարկուեց, այսինքն, երբ զօրավար Վահրամ Զուրինը քանիցս յաղթելով թիւրքերի խաքանին, միանգամ ինքը պարտութիւն կրեց բիւզանդացիներից՝ Կովկասից դէպի հարաւ, Որմիզդ անարգանքով զրկեց նորան զօրավարութիւնից։ Զայրացած Վահրամ Զուրինը ապստամբութեամբ պատասխանեց դորան։ Դրան աւագանին օգտուելով առիթից՝ և տապալելով Որմիզդ IV-ին, *) գահ բարձրացրեց նորա որդի Խոսրով II դ. Ապրուէղին (590-628)։

*) Սեբէոսը փոքր ինչ տարբեր կերպով է բացատրում Որմիզդի ժահուան պատճառը։ Ճնշմամբ արարեալ Վահրամայն այնորիկ

Այս *Խոսրով II-դը*, համոզուելով՝ որ չէ կարող զուխ դալ Վահրամի հետ, որ ինքն էլ կամեցաւ թագաւորել և նորա պէմ ուղարկած զօրքն էլ անցել էր նորա կողմը, փախաւ Բիւզանդացւոց արեւելեան սահմանները և սահմանակից Կիրկեսիա քաղաքից աղաչանաց թուղթ գրեց Մօրիկ կայսեր (582-602): Քաջարի Մօրիկը, նախընթաց կայսեր Տիրերիոս I-նի փեսան, իրան համար շատ հաճելի համարեց օրինաւոր ժառանգին բաղմնեցնել արքայական գահը և թագաւորի «հայր» կոչուել: Այդ միջոցին Վահրամ Զուբինը թագաւորելով Տիրդունում, իւր անուամբ արդէն դրամ էր կարել. սակայն նա մոռացել էր այն հանգամանքը, որ աւագանին և ժողովուրդը Արտաշրի սերունդից զատ ուրիշ թագաւոր երբէք չէր ճանաչում. ուստի երբ Մօրիկի զօրքերը 591 թ. Խոսրովի հետ մտան Միշաքետք և սկսան մինը միւսի լեակից նուաճել պարսկական քաղաքները, բնակիչները և բուն իսկ Վահրամի զօրքն էլ Մծբնի մօտ յօժարակամ միացան Խոսրովին, Բիւզանդացիք լաղթանակով մտցրին Ապրուէզին Տիրդուն մայրաքաղաք. Վահրամ Զուբինը *) փախաւ Թիւրքեստան և այնտեղ սպանուեց:

պատերազմն շնդ մեծի արքային Մագքթաց (իմն խաքանին թիւրքաց)... յայնկոյս գետոյ մեծի (Օքսուսի), հնար գրազմութիւն զաւրացն, և եսպան զթագաւորն 'ի պատերազմի, և ըմբռնեալ յափշտակեաց զամենայն զգանձ թագաւորութեանն այնորիկ: Աւարի մի փոքր մասն Վահրամ ուղարկում է Որմզդին, մեծագոյնը բաժանում է զօրքի մէջ, Դժգոհ Որմիզդ իւր համահարզներին և փուշտիպաններին արձակելով Վահրամի բանակը, պահանջում է բոլոր գանձը: Զօրքը սպանում է թագաւորի հաւատարիմներին և Վահրամին թագաւոր է հռչակում: Մի այլ տեղում Սեբէոսը աւանդում է, թէ՛ Եւ ժողովեցան ամենայն նախարարք և զաւրագլուխք և զաւրք ի դահլիճն արքունի... և մտեալ 'ի սենեակ արքայի կալան զթագաւորն Որմիզդ, և անդէն վաղվաղակի փորեցին զաչս նորա և ապա սպանին: Եւ. նստուցին զօրդի նորա թագաւոր, ի վերայ աշխարհին Պարսից. (տես էջ. 30, 31, 32. Սեբ. Ս. Բուրգ 1879): Մ. Շ.

*) Սեբէոս աւանդում է, թէ Վահրամը իմանալով, որ Հայերը Մուշեղ Մամիկոնեանի զօրավարութեամբ պատրաստ են աջակցելու Խոսրովի և Մօրիկի զօրքերին, հետեւեալ ուշագրաւ հրովարտակն է

Բարեկամական դաշնադրութեան զօրութեամբ, Խոսրով I-նի ժամանակ նուաճուած Դարա, Մարտիրոսաց քաղաքը և հայաստանի մերձակայ գաւառները անցան Բիւզանդացւոց. բայց

գրում Մուշեղին. «Ես այսպէս կարծէի՝ եթէ ես յորժամ ընդ թշնամիս ձեր մարտնչիմ, և դուք՝ ի կողմանէ այտի եկեալ՝ ինձ աւգնական լինեցիք. զի ես և դուք, միաբանութեամբ բարձցուք՝ ի միջոյ զտիեզերական պատուհասն՝ զտունն Սասանայ: Իսկ դուք աւագիկ ժողովեալ գայք ի վերայ իմ պատերազմաւ յօգնութիւն դմա (Խոսրովու). այլ ես ճշ հրկեայց ի ժողովելոց երիցանցդ Հոռվմայեցւոցդ՝ որ եկեալ են ի վերայ իմ Բայց դուք Հայք, որ տարածած ցուցանէք զտիրասիրութիւն, ճշ ապաքէն տունդ Սասանական եբարձ զերկիրդ ձեր և զտէրութիւն: Եւ կամ ընդէր բնաւ ապստամբեցին հարքն ձեր և գնացին ի ծառայութենէ նոցա, մինչև ցայսաւր պատերազմեալ ի վերայ տշխարհին ձերոյ: Եւ արդ՝ դիմեալ գայ ի վերայ կորուսանել զայնչափ վաստակ ձեր. զի թէ Խոսրով յաղթեալ էր երկրքին դքս միաբանեալ բարձցեն զձեզ ի միջոյ: Բայց զի հաճոյ թուեսցի ձեզ ի բաց կալ ի դոցանէ և միաբանել ընդ իս, և ձեռն տալ ինձ յաւգնականութիւն: Եւ թէ ես յաղթեցից՝ երդուեալ ի մեծ աստուածն Արամազդ, և յԱրեգակն տէր և ի լուսին, ի Հուր և ի ջուր, ի Միհր՝ և յամենայն աստուածս՝ եթէ ձեզ տուեալ լիցի իմ զՀայոց թագաւորութիւն: Զոր և դուք կամիք, արասիք ձեզ թագաւոր: Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ցկապկոհ և ցդուռն Աղուանից և յԱսորոց կողմանէ՝ զԱրուաստան և զնոր Շիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեաւքն իսկ ձեզ լեալ է. և ընդ արևմուտս մինչև ցհեսարիա կապադովկացւոց: Եւ ես մի իշխեցից քան զԱրասպ անցանել յայնկոյս, և զանձն Արեաց թագաւորութեանս բաւական համարեա լիցի ինձ և ձեզ: Եւ այնչափ ձեզ շատ լիցի՝ մինչև ձեր թագաւորութիւնդ հաստատեսցի: Վահրամի յիշեալ առաջարկութիւնները, եթէ միայն դոքա Սերէոսի հնարածը չեն, շատ հրապուրիչ էին. սակայն Մուշեղն էլ այնքան միամիտ չէր. նա շատ լաւ ճանաչում էր թէ պարսիկների դարևոր խորամանկութիւնը, թէ Բիւզանդացւոց ոյժը և թէ հայ իշխանների թեթևամտութիւնը. ուստի նա շատերից ծածկեց հրովարտակի բովանդակութիւնը, որ նոր Հարեաց դուռը չըբացի Հայաստանի համար և քաջութեամբ ու հաւատարմութեամբ ծառայեց Խոսրովին: Վահրամի երկրորդ գրութեան Մուշեղ խուսափական պատասխան տուեց: (Սեր. էջ. 37, 38, 39):

առհասարակ իրանի և Բիւզանդական կայսրութեան մէջ նորոգուեցան նոյն սահմանները, ինչ որ էին այս քսան ամեայ պատերազմներից առաջ. ընդ սմին մինչև անգամ Մծբին ամրոցը, որի հանդէպ Բիւզանդացիք պիտի ունենային իւրեանց ամրոց Դարան, Մօրիկը թողեց Պարսիկներին:

Վերև յիշուած «Հայաստանի մերձակայ գաւառներն», ըստ Սեբէոսի, դռքա էին՝ «եստ նոցա (Յունաց) զԱրուստան գաւառնայն մինչև զՄծբին և զերկիրն Հայոց՝ որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էր, զտուն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրագան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի և ցգոր ծովուն Բզնունեաց և զԱռեստաւան և զԴոգովիտ գաւառ մինչև ցՀացիւն և ցՄակու», (տե՛ս էջ. 45).

«Խոսրով II Պերուեզ (Ապրուէզ) 590-628 հաստատուելով զահի վրայ, հինգ տարի շարունակ պիտի ներքին պատերազմներ մղէր իւր քեռի Վստամի դէմ, որ իրան թագաւոր հռչակեց Մարաստանում, իւր կողմը ձգելով Վահրամ Զուրինի զօրքերի ֆնացորդը: Նոր վերջացած քսանամեայ պատերազմները Խոսրով I և Որմիզդ IV-ի Բիւզանդացւոց հետ և ներքին կռիւները չափազանց քայքայել էին իրանի դրութիւնը, սակայն Խոսրով II, չնայելով այդ հանգամանքներին, իրան պահում էր շատ վեհապանծ և փառահեղ, ՚ի բնէ թոյլ և երկչոտ, նա սնապարծ էր և սիրում էր փարթամութիւն. նորա ապարանքը, հանդիսաւոր ելքը և խնեղքները երևելի էին իրանց շռայլութեամբ և մինչև անգամ զովարանում էին յետին ժամանակի պարսկական բանաստեղծներից, այն ինչ ժողովուրդը հեծում էր ծանր հարկերի տակ և նորա ագահութիւնից: Անյաշող էր նաև Խոսրով II-ի ներքին քաղաքականութիւնը քրիստոնեաների վերաբերութեամբ: Ճշմարիտ է, Խոսրով առհասարակ լաւ էր վարուած քրիստոնեաների հետ, որովհետև քրիստոնեայ Բիւզանդացիք նրստացրին նորան զահի վրայ և նոցանից հազար մարդ ֆնացին Պարսկաստանում իբրև արքայի թիկնապահներ: Խոսրովի վերայ մեծ ազդեցութիւն ունէին նոյնպէս նորա սիրեցեալ կինը բարեպաշտ Շիրին թագուհին և պալատական բժիշկ քրիստոնեայ Գաբրիէլը: Վերջինս զրդմամբ Խոսրովը անխոհեմութեամբ խառ-

նուեց քրիստոնեաների գործերի մէջ: Գարրիէլը մօնօֆիզիտ էր. իսկ մօնօֆիզիտները-կատաղի թշնամիք էին նեստորականների և քրիստոնեայ բնակչութեան մեծաւոյն մասն Պարսկաստանում: նեստորականներ էին: Առաջ, քանի որ կենդանի էր Պոսրով II-ին սիրելի նեստորական կաթողիկոս և եկեղեցական պատմա-ղիր Սարր-Իշօ (604), նեստորականները միշտ ունէին բարձր հովանաւոր պալատում և հեղինակօրէն դատապարտում էին իւրեանց ժողովներում չանանիտների աղանդը, որ նոր էր ծաղել մեծ աղմուկով և մօտ էր մօնօֆիզիտականութեան. բայց երբ մեռաւ Սարր-Իշօն և ազդեցութիւն ձեռք բերեց մօնօֆիզիտ Գարրիէլ բժիշկը, նեստորականները արդէն հալածանքների ենթարկուեցան, հայրապետական դահի համար ընտրուեցաւ ոչ նոցա, այլ հանանիտեան թեկնածուն: (Չանանա՝ Մօրինի դպրոցի պետը տակաւին Որմիղդ IV-ի օրերում հրատարակեց նոր կանոնադրութիւն դպրոցի համար և ընդունեց Յ. Ոսկեբերանի քանի մի ուղղափառ հայեացքները, որ հակառակ էին նեստորականների մէջ հեղինակութիւն վայելող Թէոդորոս Մօփսուէստացու վարդապետութեանը. այսու չանանա մօտեցաւ մօնօֆիզիտականութեան): Բայց երբ երեք տարուց յետոյ վախճանուեց Գրիգոր Կաշկարցի կաթողիկոսը չրկարողանալով արդարացնել մօնօֆիզիտների ակնկալութիւնները, հայրապետական դահի թափուր մնաց քսանամէկ տարի մինչև Խոսրովի մահը. առհասարակ հալածուած նեստորականների առաջ առաւելութիւնը տրւում էր մօնօֆիզիտներին, այնպէս որ առաջինները ատելով ատում էին Պոսրով II-ին և, ինչպէս կոեսնենքստորև, նոցանից մէկը չերմ մասնակցութիւն ունեցաւ դրան աւագանու դաւադրութեան մէջ ընդդէմ թագաւորի: Իսկ այդ դաւադրութեան շարժառիթ էր Պոսրով II Ապրուէզի վերսկած և անխօշոդ աւելի պատերազմը Բիւզանդացոց հետ:

Նոր պատերազմի սկիզբը Բիւզանդացոց հետ շատ փառաւոր էր Պարսիկների համար: Պատերազմի պատճառն այն հանգամանքն էր, որ Խոսրովի անուանեալ «հայրն» Մօրիկ կայսրը 602 թ. տապալուելով սպանուեց կռուիտ արեւցող և

դեղիս Փոկասի *) ձեռքով. Մօրիկի որդու Թէոդոսի և Եղե-
սիոյ փոխարքայ Ներսիսի դրոժմամբ (Փոկաս այրել էր Ե-
ղեսիան). Խոսրով իրան վրէժխնդիր յայտարարեց իւր ապա-
նուած «հօր». պատերազմը սկսուեց 604 թ.: Բիւզանդա-
կան կայսրութիւնը շատ թուլացած էր շնորհիւ Փոկասի ան-
պիտան կառավարութեան և Ալարների արշաւանքի և դորա-
նով հարկ է բացատրել այն հանգամանքը, որ լրնթացս առաջին
քսան տարուայ Պարսից զօրքերը աւարածութեամբ ու անպա-
տիժ հասան կայսրութեան հեռաւոր ասիական կալուածները,
անցան հայաստանից ամբողջ Փոքր Ասիան մինչև Քաղկեդոն,
որ կանդնած էր Կ. Պօյսի հանդէպ (609, 619-620) և այլն.
Խոսրով II Ապրուէզը մասնակցում էր միայն Դարայի (604)
նուաճմանը, իսկ միւս քաջագործութիւնները կատարում էին
նորա զօրավարները:

Թէ Պարսկաստանն էլ թոյլ էր, չնայած տարած յաղթու-
թիւններին, պարզ է, ըստ երևոյթին, մի աննշան հանգամա-
նքից, որ տեղի ունեցաւ պատերազմի միջոցին Արեւելեան կայս-
րութեան հակառակ ծայրում, յատկապէս այդ երևում է Ձու-
կարի ճակատամարտից բէգուիւնների դէմ. ճակատամարտս կա-
պուած է արաբական աւատական չիրայի թագաւոր Նօման V-դ
(580-602) վատ վարչութեան հետ: Թագաւորը իւր անհնա-
ղանդութեամբ և կամայականութեամբ իւր դէմ զրգուեց Խոս-
րով II Ապրուէզին: չիրայի աւատական թագաւորների կամա-
յականութիւնը հաճելի չէր Պարսից նախկին միապետներին էլ,
սակայն նոքա հաշտուում էին դորա հետ, հասկանալով թէ այդ
աւատական սահմանային իշխանութիւնը Իրանի համար մի պա-
տուար էր բէգուին (արաբացիների) հրօսակների արշաւանքների
հանդէպ Արաբիայի անապատից: Քաջ ըմբռնելով այդ Խոսրովի
նախորդ, Որմիզդ IV չիրայի գահի վրայ բարձրացրեց Նօման
V-ին 580 թ. չիրայում դորանից առաջ թագաւորի բացակա-
յութեան շնորհիւ, երկարաւակութիւններ էին ծաղել և Որմիզդ

*) Յրանսիացի ակադեմիկոս Շլիմբերգէ Փոկասին հայ է
համարում. տես նորաստուար գրութեանը Բիւզանդական կայսրու-
թիւնը IX դարում: Մ. Շ.

IV-դ շահը իւր մօտ կանչել տուեց բոլոր Թեկնածու արքայազուհեներին, նոցա միշից ընտրելու համար լարմարադոյն կանդիդատին և հաստատելու Հիրայի գահի վրայ: Նոյն արքայազներ ճարպիկութեամբ շահեց դրան խորհրդականների սիրտը և սոցա Թուում Ադիա իրն-Ձէյդին, շահի քարտուղարին ու Թարգմանչին, որ քրիստոնեայ-արաբացի էր (և հռչակաւոր բանաստեղծ էր). նա բաւականին մեծ դուժար էլ տուեց իրան շահին և աւագանուն և վերջնականապէս իւր կողմը ձգեց նոցա այն իսկ օրը, երբ հերթով տասներեք եղբայրները ներկայանալով շահին, լսում էին նորանից միևնոյն հարցը. կարո՞ղ ես արդեօք Թափառական արաբացիների առաջն առնել և չթողնել Իրան մտնելու. մի հարց, որով ձևակերպուած էր Իրանի սահմաններում արաբական Հիրայի Թագաւորութեան գլխաւոր պարտականութիւնը և նորա *raison d'être*-ը: Արքայազուհեներից իւրաքանչիւրը պատասխանում էր, կարող եմ, միայն Նոմանի հետ գլուխ դալ դժուարանում եմ. իսկ Նոման միևնոյն հարցին պարզապէս պատասխանեց Որմիդդին. կարող եմ. ապա, եղբայրներիդ կղպմէս, շարունակում էր շահը փորձել և ստացաւ արհամարհական պատասխան՝ եթէ բոլոր արաբացիներին կարող եմ զսպել, եղբայրներիս աւելի հեշտ է: Այն ժամանակ շահը հաստատութեան հրովարտակը տուեց նորան և Նոման V բազմեց Հիրայի գահի վրայ, և Ֆնաց 22 տարի (580-602) և կարողացաւ բաւականին ծառայութիւններ մատուցանել Իրանին և Թափառականների արշաւանքների առաջ առաւ. նա օգնեց Խոսրովին Վահրամ Զուրինի ապստամբութեան միջոցին: Սակայն, ըստ սովորութեան Հերացիների, նա արշաւանքներ էր գործում Հասսանեան Արաբացիների վրայ, որոնք աւատական կախումն ունէին Բիւզանդական կայսրութիւնից չնայելով Խոսրովի և Մօրիկ կայսեր մէջ կնքուած խաղաղութեան: Նոմանի անհնազանդութիւնը այս և այլ դէպքերում զայրացնում էր Խոսրովին, որի դեսպաններին նա սպանում էր, օր. վերոյիշեալ Ադի-իրն-Ձէյդին: Հիրայի Թագաւորութեան վերջ դնելու նախադիժը հասունանում էր և առիթը ներկայացաւ: Խոսրով II Ապրուէզը ցանկացաւ իւր կանանոցում տեսնել Նոման V-ի

«աւելոյ՞ դատեր, բայց չիրայի գոռոզ թագաւորը, իբրեւ ճշմարիտ արաբացի, որ անվայել էր համարու՞մ աղչիկը օտարութիւն հեռացնել, պատասխան ուղարկեց Տիգրոն շահին, թէ գուցէ բուն իսկ Պարսկաստանում էլ նա կըդռնի իւր համար բաւարար քանակութեամբ աւել կովեր: Այդ պատասխանը լցրեց ինքնասէր և ամբարտաւան շահի համբերութեան բաժակը և նա խորամանկութեամբ հրաւիրելով Նոման V իւր մօտ Տիգրոն, բանտարկեց նորան ու սպանել տուեց, իսկ չիրայի աւատական իշխանութիւնը Պարսկաստանի հասարակ նահանգ դարձրեց: Երկու տարուց յետոյ (604) սկսաւ վերջին ծանրագոյն պատերազմը Պարսկաստանի Բիւզանդիոնի հետ և իսկոյն երևեցաւ այն մեծ սխալը, որ թոյլ տուեց իրան Խոսրով II Ապրուէզը, վերջ դնելով չիրայի ինքնուրոյն թագաւորութեան: Դորս հարաւային դրացիք թափառական բէգուիններն էին, որոնք օգուտ քաղելով չիրայի հարստութեան դադարումից, արշաւեցին այնտեղ և բանակ ձգեցին Զուկարի մօտ ոչ հեռու Եփրատից: Նոցա դէմ ուղարկուած Պարսից զօրքը չարաչար շարդուեց Զուկարի ճակատամարտում և այսպէս այն իսկ միջոցին, երբ հիւսիսում, Փոքր Ասիայում պարսիկները փառաւորապէս յաղթելով կայսեր զօրքերը, մօտենում էին Կ. Պօլսին, այստեղ, հարաւում Զուկարի պատերազմը շատ աննպաստ կարծիք տուեց Արաբացիներին Պարսից զօրութեան մասին և յետագայ տարիներու մահմեդականները աներկիւղ արշաւեցին դէպի Իրան:

Բայց չնայելով արաբական անապատի մօտ տեղի ունեցած դժբախտ պարագաներին — արեւմուտքում Բիւզանդիոնի դէմ մղած պատերազմներում 15-20 տարի շարունակ Զուկարի պարտութիւնից յետոյ, յաջողութիւնը Պարսից կողմն էր, թէև երկչու Փոկասին տապալել էլ քաջարի Հերակլ կայսրը (610-641): Մի տարի նորա գահ բարձրանալուց առաջ պարսիկները նուաճեցին Եդիսեան (609), ապա անցան Ասորիքը մինչև Անտիոք. նոր արշաւանքի միջոցին նոքա տիրեցին Դամասկոս քաղաքին (613), ուր առաջ նոքա երբէք չէին եղած և դամասկեան Ասորիքում հաստատեցին իրանց կառավարութիւնը. յետոյ աւերեցին Պաղեստինէն և 614 թ. յունիսին մտան Երու-

սաղէմ. Տիրոջ կենդանարար սուրբ խաչը գերի վարեցին Տիգրան: Նուաճելով Եգիպտոսը, պահեցին այն իրանց իշխանութեան ներքոյ մինչև 618 թ: Հիւսիսում Պարսիկները բանակով կանգնեցին Քաղկեդոնում Կ. Պօլսի հանդէպ (619-620): Հերակլ կայսրը և Կ. Պօլսի աւագանին իղուր էին աշխատում ամօթալի փորձերով հաշտութեան հրաւիրել թշնամուն և կայսրը յուսահատութեամբ մտադիր էր փախչել Ափրիկէ և տեղափոխել մայրաքաղաքը Կարթագինէ: միւս կողմից նորից Ափարցիք յարձակուեցան Բիւզանդիոնի վրայ: Բայց ահա զործի մէջ մտաւ եռանդուն Սերգիոս հայրապետը և Հերակլը՝ ի բնէ տատանուող, բայց ընդունակ ուժովին ոգևորութեան, կենդանացաւ նորա ազդեցութեան ներքոյ: Սերգիոսը գիտաց ներգործելու Հերակլի հոգեբանութեան ամենաթոյլ կողմի վրայ — կրօնական միատեքականութեան և Հերակլ վրէժխնդիր լինել Բրիտտոսի համար, Որին հեթանոսները յանդնեցին անհանգիստ առնել մինչև անդամ դադաղի մէջ: Ափարսների յարձակողական շարժման առաջն առին խաղաղութեան բանակցութիւններով (620) և այս կողմից փտանգից ազատուելով, Հերակլ մեծ զորազնդեր հաւաքեց, մարդեց և ինքը նոցա գլուխն անցաւ (Ապրիլին 622 թ). պատերազմական ծախսերի համար եկեղեցական դանձերն էլ զործ դրուեցան: Հերակլ ծովով հասաւ Իսոսի ծովածոցը, այնտեղից մտաւ Կապադովկիա և մի շարք պարտութիւններին մատնեց պարսիկներին. այս առաջին արշաւանքից յետոյ, որ տասն ամիս տևեց, պարսիկները նորից սկսան յարգանք տաժել դէպի Բիւզանդացիները: Իւր գլխաւոր արշաւանքը կայսրը սկսաւ 623 թ.: Նա դարձեալ անցաւ Պոնտոսի երկիրներով, մտաւ Հայաստանի խորքերը և քանդեց Գանձակում (Ուրմիոյ ծովակի մօտ — Դուրէժ) չրակապաշտների հռչակաւոր բազինը *) ի վրէժխնդրութիւն երուսաղեմի պղծելոյն Պարսից կողմից: Հետեւեալ տարիների ընթացքում նա Գագ Մսիայում նորանոր յաղթութիւններ կատարելով, և մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս նա անախնկալ կերպով երևում է զանազան տեղերում, մերթ

*) Կործանէ և զբազինս Հրատին մեծի՝ որում վշնասպն կոչէին. Սեբէոս. էջ 92. Մ. Շ.

Կովկասում, մերթ Փոքր Ասիայից դէպի արևելք, մերթ Միլագետ-
քում անդադար լաղթութիւններ անելով: Վերջապէս 626 թ. Խոս-
րով II Ապրուէդ վճռեց դիմել խիստ միջոցներին: Նա ուղարկեց իւր
լաւազոյն զօրավար Շեարբարադին *) մեծ զօրքով Քաղկեդոն, հրա-
մայելով այնտեղից զնալ Կ. Պօլսի վրայ. իսկ ինքը զորդեց Ա-
վարներին, Բուլղարներին և Սլաւոնացիներին Բիւզանդիոնի դէմ:
Սկսաւ Կ. Պօլսի պաշարումը: Ավարների խանը մերժեցնալով մայ-
րաքաղաքին, յանդգնու թեամբ պահանջեց քաղաքը. միւս կող-
մից, չրանցքի յետևում կանգնած էին պարսիկները. իսկ ինքն
կայսրը յայտնի չէր թէ Ասիայի ո՞ր խորքերում էր գտնուում:
Բիւզանդացւոց առձեռն պատրաստ ոյժերը այն ժամանակ բա-
ժանուած էին երեք զօրազնդերի. մէկը պաշտպանելու Կ. Պօ-
լիսը Ավարներից, երկրորդը կանգնած էր բանակով Քաղկեդո-
նում՝ յետո մղելու Շահը Վարադին, երրորդ չերակկի զօրավա-
րութեամբ զնացած էր Պարսկաստան: Մի ամսուայ պաշա-
րումից յետոյ Ավարները, տեսնելով որ պարսիկները առանց նա-
ւատորմի չեն կարող անցնել չրանցքի եւրոպական կողմը, յետ
նահանջուեցան Կ. Պօլսից: Այլ միջոցին չերակկը հրաւիրեց
Խաղրաց ** խանին, որոնք VI-դարում առանձին խանութիւն
էին կազմել Պարսից հիւսիսային Կապասեան սահմաններում,
մտնել Պարսկաստան, իսկ ինքը խաղաց զնաց Իրանի մայրաքա-
ղաք Տիպլոնի վրայ: Խոսրովի շուտափոյթ հաւաքած զօրքը ջար-
դուեց և չերակկ (ճննդեան) Աստուածայայտնութեան օտոնը Յուն-
վարի 6-ին 628 թ. կատարեց շահի սիրած Դաստակերտում:
Սարսափահար Խոսրով II-դ փախաւ անցաւ Տիգրիսի միւս ափը
Տիգրոնի այլ մասը: չերակկ իւր զօրքի սակաւութեան պատ-
ճառով անհնարին դտնելով քաղաքի նուաճումը, դարձաւ դէ-
պի Գանձակ, քաջ արշաւանք կատարեց Քուրդիստանի լեռնե-
րի միջով ձմեռնային բուքերին փետրուար ամսին: Հաղիւ թէ
նոր էր հեռացել կայսրը, ինչպէս յանկարծ ժողովրդի համար

*) Սերէոսի մօտ-Շահը վարադ.

**) Սոցա մասին տես Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուա-
նից պատմութիւն». հր. Մ. Էմինի. Մոսկուա 1860.

ատելի դարձած Խոսրովի դէմ դաւադրութիւն կազմուեց. նորան տապալեցին և շահ հրատարակեցին Կաւատ որդուն, որին հայրը բանտարգել էր: Կաւատ հրամայեց Խոսրովին սպանել (Փետրուարի 29 628 թ.): Գոռոյ Խոսրով II Ապրուէդի ժամանակ թագաւորութիւնը հասել էր համարեա թէ Աքիմենեանց օրերի մեծութեանը:

Կաւատ II (628 թ.) զահ բարձրանալով՝ սպանել տուեց իւր 18 մրցակից եղբայրներին, խաղաղութիւն խնդրեց Հերակլից և հրամայեց պարսկական զօրքերին դուրս դալ Ասորիքից: Շուտով նա մեռաւ և թագաւորեց նորա եօթը տարեկան Արտաշիր III որդին (628-630): Սորա ժամանակ նեստորական կաթողիկոս Իշօ-Եարը Կենարար Սուրբ Խաչը Տիգրանից բերեց Հերակլին, որ հանդիսաւոր կերպով կանգնեց Երուսաղեմում: Արտաշիր հետ Հերակլ չկարողացաւ խաղաղութեան դաշն կապել, որովհետեւ երեւելի զօրավար Շահր վարադը՝ Հերակլի հաւանութեամբ, իրան թագաւոր հռչակելով՝ սպանեց մանուկ Արտաշիր III-ին: Բայց ամիս ու կէսից լետոյ ինքն էլ չարաչար մահով մեռաւ աւազանու ձեռքից, որ չէին կտմնում, որ իրանց վրայ թագաւորէ իրանց հաւասար մի իշխան, որ սասանական տոհմից չէր: Գահ բարձրացաւ Խոսրով II-ի դուստր՝ Պուրանդուխտ (ըստ Սերէոսի Բորր, դաստը Խոսրովայ) 630-631. սորան յաջորդեց նախ ոմն Պերոզ*, ապա քոյրը Ազարմի-դուխտ, որ մեռաւ Ռըստոմ զօրավարի ձեռքից: Մի առժամանակ մեծամեծները պահպանում էին Փերրոխ-զադէ Խոսրովին, իսկ ուրիշները Խոսրով II թոռն Յազկերտ III-ին զահ բարձրացնելով Փարսում, սպանեցին Փերրոխ-զադէ Խոսրովին: Նոր և վերջին սասանեան թագաւորի դիւսաւոր խորհրդականն էր քաջ Ռըստոմ զօրավարը, որը սակայն չկարողացաւ փրկել իրանը Արաքցիների տիրապետութիւնից և Յազկերտ III սպանուեց (651) Մերվում և Սասանեանց հարստութիւնը վերջացաւ:

Պրօֆ. Կրիմսկու այս երկը մենք տեղ տեղ թարգմանեցինք բառացի, երբեմն էլ քաղուածօրէն աւանդեցինք նորա բովան-

*) Սերէոսի մօտ—Խոսրով ոմն յազգէ Սասանայ.

դակութիւնը, զանց առնելով գրուածքի այն մասերը, որոնք վերաբերում են Պարսից և Ստորոց գրականութեան. և որովհետեւ այս վերջինս, ինչպէս յայտնի է, մի ժամանակ մեծ ազդեցութիւն ունէր Հայոց նախկին դպրութեան վերայ, այդ պատճառով մի ուրիշ անգամ մենք կվերադառնանք դորան և կաշխատենք պատրաստել մի առանձին մենագրութիւն Ստորոց գրականութեան մասին: Սասանեան այս պատմութիւնը շատ հետաքրքիր է այն տեսակէտից, որ պարզ դահաւար է տալիս մեզ Պարսկաստանի ներքին և արտաքին՝ դարերի ընթացքում մշակութաբան, որոշ քաղաքականութեան մասին. բիւզանդացւոց կայսրութիւնն էլ իւր յարաբերութիւնների մէջ օտար պիտութիւնների ու աղբերի հետ, ամենից առաջ գերադասում էր պետութեան շահերը և քստ այնմ վարում էր իւր քաղաքականութիւնը: Դորանից զուրկ էր միայն Հայաստանը, որի աշխարհադրական դիրքը երկու մեծ տէրութիւնների մէջ՝ շատ յարմար էր մեծ և նշանաւոր պատմական դեր կատարելու Փոքր Ասիայում: Բայց սորա համար հարկաւոր էր փոխել Հայաստանում ներքին կառավարութեան ծէր, վերջ դնել աւատական կարգերին և ստեղծել կենդրոնական հզօր և միահեծան իշխանութիւն, ընդհանուր օրէնք բոլոր բնակչութեան համար պարտաւորիչ: Սակայն Հայոց նախարարութիւնը, իշխանները և սեպուհները չհասկացան ժամանակի պահանջները, նոցա համար, կարծես, ազգային շահեր գոյութիւն չունէին բնաւ: Եթէ նոցա հոգեբանութիւնը պարզելու դիտաւորութեամբ, մի բոլորէ պահանք հին հին դարուց խորքերը, մենք այն ժամանակ կտեսնենք, որ հայ իշխանները և նախարարները Արշակունեաց օտար հարստութիւնը ընդունեցին Հայաստանում իբրեւ մի աւելորդ շոքայութիւն, որի հետ, այս՝, երբեք կարելի է հաշտուել, եթէ միայն դորանից իրանց շահերին վտանդ չէ սպառնում: Իսկ երբ թագաւորը խօսում էր և գործում Հայաստանի ընդհանուր շահերի տեսակէտից, նախարարներին անհասկանալի էր նորա լեզուն. կփորձէր թագաւորը պնդել իւր պահանջների վրայ և տհա իշխանների դաշնակցութիւնը պատրաստ էր գէն 'ի ծեռին պաշտպանել իւր իրաւունքները: Ինչպէս յայտնի է, Վռամ IV Կրմանի

և Թէոդոս Մեծի ժամանակ 390 թ. Հայաստանը բաժանեցին երկու մասերի՝ Պարսից և Հռովմայեցւոց մէջ. հայ նախարարները չբողոքեցին դորա դէմ. 429 թ. Վւամ V-դը վերջ դրեց Արշակունեաց Թագաւորութեան Հայաստանում: Նախարարները դարձեալ ծայն չհանեցին, ու լուռ մնացին: Ի՞նչով պէտք է բացատրել այս, ըստ երևոյթին, տարօրինակ վարմունքը հայոց աւագանու. նոցա կալուածական իրաւունքների ապահովութեամբ միայն, կպատասխանենք: Արշակունի Թագաւորները զահ բարձրանալով, ամենից առաջ վաւերացնում էին իշխանների հին, նախնական արտօնութիւնները և դարեւոր իրաւունքները: Հայաստանը անցնում է Պարսից, իրապետութեան տակ, արքայից արքաները, հետևելով հայ Արշակունեաց օրինակին, նոյնպէս ճանաչում են նախարարների իրաւունքները, անհնազանդութեան առիթ չտալու համար նոցա: Պարսիկ մարզպանը կեղեքում է ժողովուրդը ծանր հարկերի տակ կամ բռնադատում է կրօնափոխութեան, հայ նախարարները իսկոյն մի Մամիկոնեանի դեկավորութեամբ ապստամբւում են, սպանում են մարզպանին, կամ պահանջում են շահից փոխել նորան. պահանջը կատարւում է: Մի ուրիշ անգամ նոքա խնդրում են տալ նոցա հայ մարզպան — Թագաւորից մերժում չկայ, վասն զի նորան հարկաւոր է միայն Հայաստանից հարկեր ու տուրքեր ստանալ: Նոյն զիջողութեամբ են վերաբերւում հայ իշխաններին նաև Բիւզանդական կայսրները, որոնց մի քանիսը հայկական ժազումից են և հաւատով հայ-հոռոմ: Այսպէս դարերի ընթացքում մեր իշխանները երեք կողմից երես առնելով, իւրեանց կալուածներում մի մի փոքրիկ բռնաւորներ են հանդիսանում ստորադրեալների վերաբերութեամբ, ժողովուրդը հլու հպատակ է նոցա ծեռքում, ճորտութեան հասցրած: Այսպիսի ըմբոստ և ամբարտաւան իշխանների խելքը կարճ էր արդեօք կտրել, թէ ի՞նչ ասել է ազգային ընդհանուր շահեր, ազգային քաղաքականութիւն, երբ նոքա ազգի ոյժերը չլստում էին, ամբողջ գնդեր ու զօրաբաժիններ կազմակերպելով և հեռու հայրենիքից կռուելով Պարսկաստանի և Բիւզանդական կայսրութեան պայծառութեան համար՝ ի վնաս մայր հողի և հայրենիքի:

Եթէ այժմ հին դարերից վերադառնանք արդի իրականութեան, մեզ համար պարզ կլինի, թէ ինչու հայութիւնը հասաւ այսօր այսպիսի ողորմելի դրութեան: Մեզ վիճակուեց վայելելու մեր նախնեաց բոլոր ոգին, դորա բացասական յատկութիւններով: Մենք ժառանգեցինք հայ իշխանների և նախարարների հոգեբանութիւնը. անցեալից ոչինչ չմոռացանք. իսկ վերջին չարիքներից չխրատուեցանք: Ազգիս չարն ու բարին լաւ հասկանալու համար, հարկ է ուշի ուշով ուսումնասիրել մեր հին պատմութիւնը, զուգընթացաբար դրացի պետութիւնների և ազգերի պատմական վիճակների հետ, որոնք ահագին ազդեցութիւն են թողել չայոց վրայ: չայերը երկնքից չեն ընկել և ինչպէս Խորենացին չէ կարելի բացատրել Խորենացիով, այնպէս էլ չայոց պատմութիւնը չէ հնար բացատրել նոյն պատմութեամբ:

Մ. ՇՈՎՐԵԱՆ